

СЕМАНТИЧНА КОНСТРУКЦІЯ АСОЦІАТИВНОГО ПОЛЯ (НА МАТЕРІАЛІ АСОЦІАТИВНОГО ЕКСПЕРИМЕНТУ)

Тетяна Недашківська
(Житомир, Україна)

У статті представлено комплексний аналіз структури семантичного, й асоціативного полів стимулів за допомогою системи методів, зокрема вільного асоціативного експерименту.

Ключові слова: семантичне поле, асоціативне поле, семантична сфера, стимул, реакція.

В статье представлен комплексный анализ структуры семантического и ассоциативного полей стимулов с помощью системы методов, в частности свободного ассоциативного эксперимента.

Ключевые слова: семантическое поле, ассоциативное поле, семантическая сфера, стимул, реакция.

In the article the complexes analysis of the structures of semantic and associative stimulus fields' using methods system, including free associative experiment is represented.

Key words: semantic field, associative field, semantic sphere, stimulus, reaction.

Постановка проблеми. Лінгвістична семантика як окрема галузь мовознавства існує майже два століття, але вважати, що план змісту мови достатньо досліджений поки передчасно. Породження смислів одиниць різних рівнів мовної системи (системоцентричний підхід) не може відбуватися без участі суб'єкта-носія мови з його індивідуально-психологічними особливостями (антропоцентричний підхід), тобто без зв'язку між мовою як соціальним та мовленням як індивідуальним явищами, які взаємопов'язані за рахунок взаємообумовленості одне одним. Очевидно, до вивчення цих залежностей можна підходити комплексно, використовуючи синтетичне об'єднання обох сторін – мови та мовлення – через застосування можливостей традиційних методів аналізу лексикографічних дефініцій і компонентного аналізу та психолінгвістичних методів, зокрема асоціативного експерименту й асоціативного аналізу. Такий синтез дає змогу реконструювати фрагменти мовної та концептуальної картин світу, що протягом останнього десятиліття активно досліджуються не лише лінгвістами, а й представниками інших наукових галузей та напрямів.

Актуальність дослідження. Формування семантики на основі асоціацій між реалією, поняттям про неї та лексичним значенням слова дає змогу виділити спільні фрагменти, що віддзеркалюють складний процес усвідомлення індивідом світу за допомогою мовних засобів, зокрема семантичних, а також взаємодії між загальним (мовою) та індивідуальним (мовленням). Формування семантичних і асоціативних полів відбувається у процесі взаємної обумовленості, тому зіставлення їх дає змогу наочно уявити взаємодію і в результаті реконструювати відповідний фрагмент мовної та концептуальної картин світу, що є актуальним не лише з теоретичного, а й прикладного поглядів. Особливого значення набувають дослідження конструкції семантичного та асоціативного значень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ідеї та принципи семантичного аналізу переважно зводяться до виділення семантичного поля як системоутворюючого конструкту, який виявляє структуру зв'язків між елементами значення. Від зародження

ідеї про семантичні зв'язки між мовними одиницями (О.Потебня, М.Покровський та ін.) до сучасного розуміння наскрізності семантичного плану в мовній системі (О.Селіванова [8, с. 72]) формувалися різноманітні погляди та думки. Р.Мейер виділив три групи семантичних полів – природні, штучні та напівштучні, – які швидше являють собою значеннєві об'єднання слів за типом лексико-семантичних груп [6]. Це відобразило первісну думку Г.Іпсена, що поле являє собою групу слів зі спільним значенням [11]. Принципово важливим став практичний, проте продуктивний підхід Й.Тріра, завдяки якому відбулося розмежування мовного та позамовного у слові: поля поділилися на два типи – словесні та понятійні, вони існують паралельно й взаємообумовлено. Поступово структура семантичних зв'язків у мовній системі усвідомлювалася глибше. Так, О.Духачек вважав, що будь-яке слово посідає визначене місце завдяки семантиці та відношенням з іншими словами на основі спільності форм та спорідненості значень. Тому виділяється два типи лінгвальних полів: 1) словесні (ядром є слово), які поділяються на морфологічні, синтаксичні й асоціативні, 2) понятійні (ядром є поняття), які поділяються на елементарні та комплексні [11]. Прагнення Л.Вайсгербера визначити поля за диференційними ознаками слів збагатило лінгвістику методом компонентного аналізу [12]. Склалася традиція дослідження полевої організації лексики у двох напрямках – ономасіологічному (від поняття) та семасіологічному (від слова), останній з яких Ю.Караулов вважає домінантним [3].

Сучасні розвідки більшою мірою стосуються проблеми будови семантичного поля, визначення його основних ознак, що дозволяє виявити принципи організації певних одиниць у полі. Так чи інакше, різні комбінації ознак зводяться до виділення таких структурних елементів поля, як ядро та периферія. Власне, це чинник, що об'єднує погляди дослідників (Ю.Караулов, Ж.Соколовська, О.Антомонов, М.Жгенті, С.Денисова та ін.).

С.Денисова, наприклад, бачить у семантичній будові поля відображення принципу ядерно-периферійної структури, організованої не за ознаками бінарної опозиції релевантність / нерелевантність, а за принципом градування – ступеня значущості ознак: центр утворюється ознаками високого ступеня детермінованості, периферія об'єднує явища з високим рівнем варіативності [2].

І.Чумак систематизує погляди на ознаки семантичного поля, виділяючи такі властивості: утворення семантичного поля великою кількістю значень, які мають хоча б одну спільну семантичну ознаку; конструювання поля за допомогою мікрополів – семантичних об'єднань, члени яких пов'язані за інтегральною ознакою, вираженою домінантою мікрополя (ядерною лексемою), структурування зовнішньої структури мікрополя у вигляді ядра, ближньої периферії та дальньої периферії, що корелюються за певними ознаками; взаємовизначеність елементів, що виступає інколи у вигляді взаємозамінності їх; взаємопов'язаність між лексико-семантичними полями через багатозначність – одне семантичне поле може належати до структури іншого поля більш високого рівня [10].

Психолінгвістичні дослідження демонструють, що асоціативне поле будується за подібним принципом: асоціативне значення є ядром асоціативного поля, частина індивідуальних уявлень мовця утворює периферію. Унаочненням такого погляду стають асоціативні словники, у яких ядерно-периферійна будова представлена компоновкою реакцій від найбільш до найменш частотних [4]. Та й дослідження структури тексту, у якому виділяють систему ключових слів, певною мірою демонструють ізоморфізм будови лексико-семантичного поля й тексту.

Мета статті. Відтворення структури асоціативного поля стимулів *компетентність* і *компетенція* та зіставлення асоціативного й лексичного значень для демонстрації особливостей семантичної конструкції.

Виклад основного матеріалу. Ідея М.Нікітіна, що значення є концептом, актуалізованим у свідомості як інформаційна функція іншого концепту, який актуалізує

саме цей [5, с. 65], виявляє гносеологічний аспект значення, тобто пов'язаний зі сферою уявлень, ідей, думок, понять як результатів інтеріоризації світу мовцями. Значення в узусі являє собою, за Г.Паулем, всю сукупність уявлень, що складають для носіїв певної мови зміст слова [7, с. 94]. З психологічного аспекти значення потрактовується як складне психічне явище, яке проявляється через індивідуальний зміст і колективний досвід, тобто являє собою складну психічну сутність, пов'язану з чуттєво сприйнятим символом (Х.Кронассер, Г.Стерн, Т.Григор'єва). Розмежування мовного статусу значення та концептуального пізнання актуалізує енциклопедичний аспект осмислення. Сполучення цих аспектів у одному підході уможлиблює використання методів аналізу лексикографічних дефініцій, компонентного аналізу та вільного асоціативного експерименту у комплексі для вивчення семантичної структури слова як системи лексичного, термінологічного й асоціативного значень. Такий підхід було застосовано для розгляду значення концептів сфери державного управління *компетенція* та *компетентність*.

Слова *компетентний* та *компетенція* є запозиченнями з латини, де відповідно означають *competens (competentis)* – 'належний, відповідний', *competentia < competere* – 'сумісно досягати; відповідати, прагнути' [9]. Вони активно вживаються в нетермінологічному значенні у професійній сфері (наприклад, "компетентний працівник", "у компетенції керівника"), але загальноновживаними не стали (у побутовому спілкуванні замінюються подібними за смыслом сполученнями, наприклад, "не знаю", "не вмю", "не маю права").

За дефініціями Великого тлумачного словника української мови [1], прикметник *компетентний* означає: '1. Який має достатні знання у якій-небудь галузі; який з чим-небудь добре обізнаний; тямущий. // Який ґрунтується на знанні; кваліфікований. 2. Який має певні повноваження; повноправний, повновладний'. Завдяки компонентам 'знання', 'обізнаний', 'кваліфікований', 'повноваження' може формуватися термінологічне значення цього слова у різних наукових галузях.

Іменник *компетенція* має таку семантичну структуру: '1. Добра обізнаність з чим-небудь. 2. Коло повноважень якої-небудь організації, установи або особи' [1]. Спеціальне значення відгалузилося завдяки наявності таких компонентів значення, як 'обізнаність', 'коло повноважень'. Генетична спорідненість слів виявляється у спільності значення через компоненти 'повноваження', 'обізнаність', решта структурних елементів значення обумовлює семантичні відмінності та можливості вживання.

Іменник *компетентність* утворений в українській мові на базі запозичення *компетентний* за продуктивною словотвірною моделлю і має таку семантику: 'Властивість за значенням компетентний. // Поінформованість, обізнаність, авторитетність' [1]. Утворення іменника за допомогою суфікса -ість, який підсилює глибину абстракції, узагальнює значення, дає змогу називати ознаку як предметне поняття.

Аналізовані значення слів, що функціонують у мові, утворюють поняттєву систему із взаємопов'язаними та взаємообумовленими елементами, кожне нове використання призводить до змін в об'ємі понять. Ситуація з розумінням та вживанням термінологічної семантики слів "компетенція" та "компетентність" значно ускладнюється тим, що відбулося вторинне запозичення, коли усталені мовні значення поповнилися новим змістом, який поки є недостатньо освоєний мовцями. Британські дослідники ввели термін *компетентність* (competence, множина competences), натомість у США використали термін *компетенція* (competency, множина competencies) з різним смыслом. Розбіжності в номінаціях та змісті термінологічних понять у дослідницьких традиціях представників зарубіжної науки відбиваються на тлумаченні цих термінів вітчизняними науковцями.

Термінологічний зміст понять "компетенція" та "компетентність" суттєво відрізняється від загальномовного, проте він не є випадковим. Для адаптації нового термінологічного значення було використано відомі, доволі широко вживані у професійній сфері слова, оскільки у ядрі їх лексичного значення наявні компоненти, які

надали таку можливість: 'знання', 'обізнаний', 'кваліфікований', 'обізнаність', 'коло повноважень'. Точкою відліку для термінологічного значення стали відображені у мовному значенні ключові семи 'знання', 'обізнаність', які знаходяться у спільному семантичному полі з семами 'уміння', 'навички', 'досвід' та іншими. Усвідомлення термінологічного значення відбувається на основі сприйняття та розуміння лексичного, оскільки єдиним шляхом здійснення цього процесу є вербалізація. У цьому сенсі мова є призмою, крізь яку людина дивиться на світ, мова прокладає шлях до розуміння понять.

Обсяг понять “компетенція” та “компетентність” доволі широкий і, щоб його визначити, важливо знайти можливості для обмеження. Одним зі шляхів обмеження може бути пошук внутрішніх та зовнішніх впливів. Спосіб обмеження – виділення спільних елементів у різних дефініціях та їх класифікація за внутрішнім та зовнішнім походженням.

Понад 50 термінологічних дефініцій аналізованих понять, попри відмінності у семантичній структурі, які відображують різницю у підходах авторів до розуміння смислу термінів, об'єднуються за спільними ознаками. Ними є ключові фрагменти значень, тобто основоположні ознаки, які являють собою значеннєву базу, своєрідний фундамент семантичної структури. Вони характеризують поняття з середини, відображають його об'єктивну сутність, формують ядро значення, обумовлюють смислоутворення. Ключові фрагменти виділяються з дефініції шляхом аналізу судження, в якому є предикативні елементи, що утворюють остов логічної конструкції, видалення їх призводить до руйнації змісту. Інші компоненти значення є допоміжними з погляду конструювання судження, вживаються факультативно, з огляду на індивідуальні особливості автора у мисленні та мовленні (індивідуальна стратегія побудови висловлювання, що обумовлена психологічними особливостями та звичкою використовувати ті чи інші мовні конструкції), тому є периферійними фрагментами значення. Для поняття “компетенція” ядерними смисловими компонентами є: 'риса індивідуума', 'характеристика індивіда', 'частина особистості', 'знання', ('група знань'), 'колективне знання', 'навички', 'здібність', 'здібності підприємства', 'здатність', 'досвід', 'колективний досвід', 'стосунки', 'стандарт поведінки', 'установки', 'орієнтація', 'коло повноважень'. Сміслове ядро поняття “компетентність” включає такі компоненти: 'дія', 'діяльність', 'здатність здійснювати діяльність', 'поведінка', 'виконання', 'реалізація', 'результат', 'стандарт поведінки', 'структура', 'навички', 'знання', 'вміння', 'кваліфікованість', 'досвід', 'контакти', 'цінності', 'здатність', 'оцінка', 'коло питань', 'здібності', 'готовність', 'професійні функції', індивідуальні якості й властивості, 'специфічні завдання', 'якість', 'властивість', 'стан', 'психічна, фізична, духовна відповідність'.

Термінологія є системою, у якій співіснують множини понять, іноді подібних за значенням, оскільки стосуються певної понятійної сфери. “Компетенція” та “компетентність” – терміни сфери професіоналізму, тому взаємопов'язані з такими термінами, як, наприклад, “кваліфікація”, “кваліфікованість”, “професіонал”, “спеціаліст”, “професійність”, “особистість”, “посада”, “обов'язок” тощо. Так, компетентним вважають спеціаліста, який є професіоналом у своїй справі, кваліфіковано виконує обов'язки, передбачені посадою і т. ін. Треба врахувати й те, що самі аналізовані поняття є спорідненими за походженням, тому значною мірою впливають одне на одне, маючи спільні ядерні та периферійні фрагменти значення. Понятійна сфера спричиняє зовнішній вплив на об'єм поняття як елемента системи, зумовлений близькістю та перетином з іншими термінами, що у ній функціонують. Зовнішній вплив відображується у периферійних компонентах термінологічного значення, саме за їх допомогою фіксується внутрішньосистемний понятійний зв'язок.

Таким чином, внутрішній вплив на формування меж і об'єму понять “компетенція” та “компетентність” здійснює ”тиск“ загальномовного значення та комбінація ключових фрагментів дефініцій термінологічного значення, сформульованих фахівцями різних галузей. Зовнішній вплив спричиняється близькими термінами, які знаходяться у

понятійній системі й використовуються для відтворення системних відношень. Тому межі понять “компетенція” та “компетентність” є відкритими, незамкненими, що зумовлює неоднакове розуміння та тлумачення, а також появу нових дефініцій.

Аналіз результатів вільного асоціативного експерименту дозволяє реконструювати асоціативне поле досліджуваних понять. Виявляється, що принцип семантичної організації асоціативного поля подібний до принципів організації семантичного поля. Об'єднання реакцій за спільними семантичними ознаками дає змогу виділити у асоціативній структурі семантичні сфери, які відображають лексичне й термінологічне значення (мовний компонент), а також семантичні сфери, відсутні в останніх (мовленнєвий компонент).

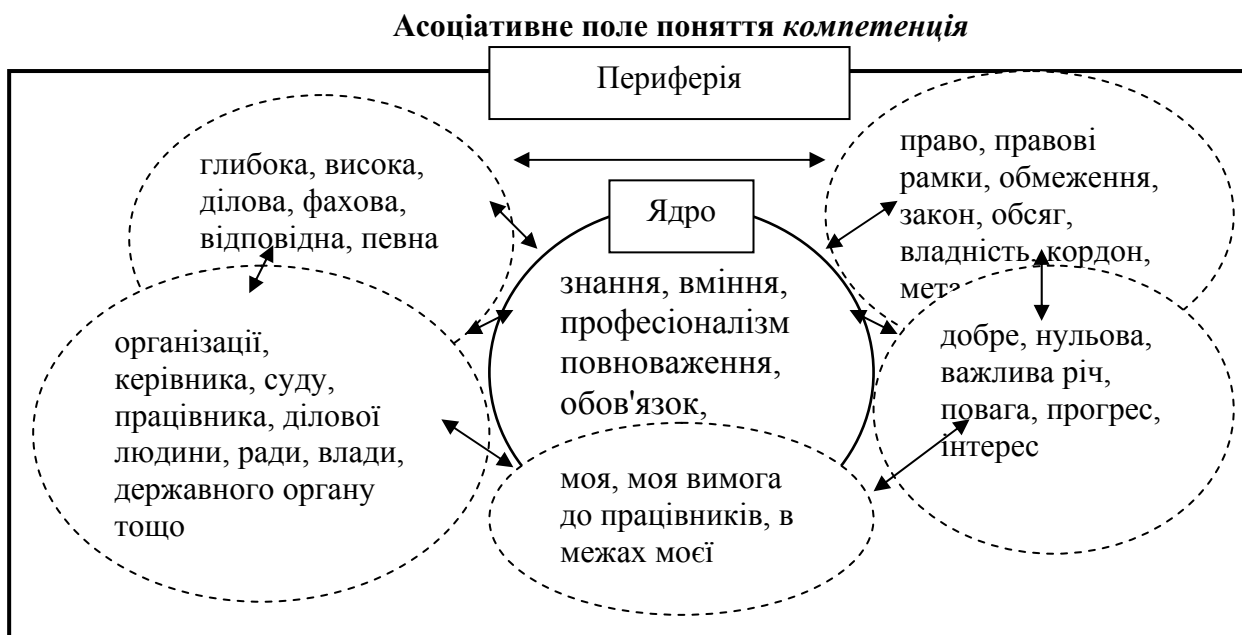
Відносно велика чисельність реакцій (120 різних) на стимул *компетенція* репрезентує невелику кількість семантичних сфер. Переважають реакції 'знання' (27)¹, 'професіоналізм' (14), 'вміння' (9), які пов'язані зі сферою обізнаності, наявною у лексичному значенні слова *компетенція*. Не менш актуальною для опитуваних виявилася сфера повноважень з реакціями 'повноваження' (11), 'обов'язок' (8), 'дозволеність'

(6), 'вплив' (3), 'робота' (5), 'відповідальність' (8). Сфера якісної характеристики поняття включає низькочастотні реакції 'глибока' (1), 'висока'

(1), 'ділова' (1), 'фахова' (1), 'відповідна' (1), 'певна' (1). Цікаво, що велика група малочастотних реакцій стосується сфери прав та влади: 'право' (4), 'правові рамки' (2), 'право прийняття рішення' (2), 'обмеження' (2), 'закон' (3), 'обсяг' (2), 'владність' (2), 'кордон' (1), 'мета' (2). Але більшість з них утворюють зі стимулом словосполучення – компетенція 'організації' (2), 'керівника' (2), 'суду' (1), 'працівника' (1), 'його' (1), 'ділової людини' (1), 'ради' (1), 'влади' (1), 'підрозділів' (1), 'державного органу' (1), 'органу місцевого самоврядування' (1) та ін. Реакції виявили особистісне сприйняття поняття

інформантами – 'моя' (10), 'моя вимога до працівників' (1), 'в межах моєї' (1). Отже, в денотативному фрагменті асоціативного значення ядреними є компоненти 'знання', 'професіоналізм', 'повноваження', 'вміння', 'обов'язок', 'відповідальність'. Конотативний фрагмент, як і в лексичному значенні, неактуальний. Оціночна сфера представлена низькочастотними реакціями (максимум 2), наприклад, 'добре', 'нульова', 'важлива річ', 'повага', 'прогрес', 'інтерес' та ін. (Див.: рис. 1)

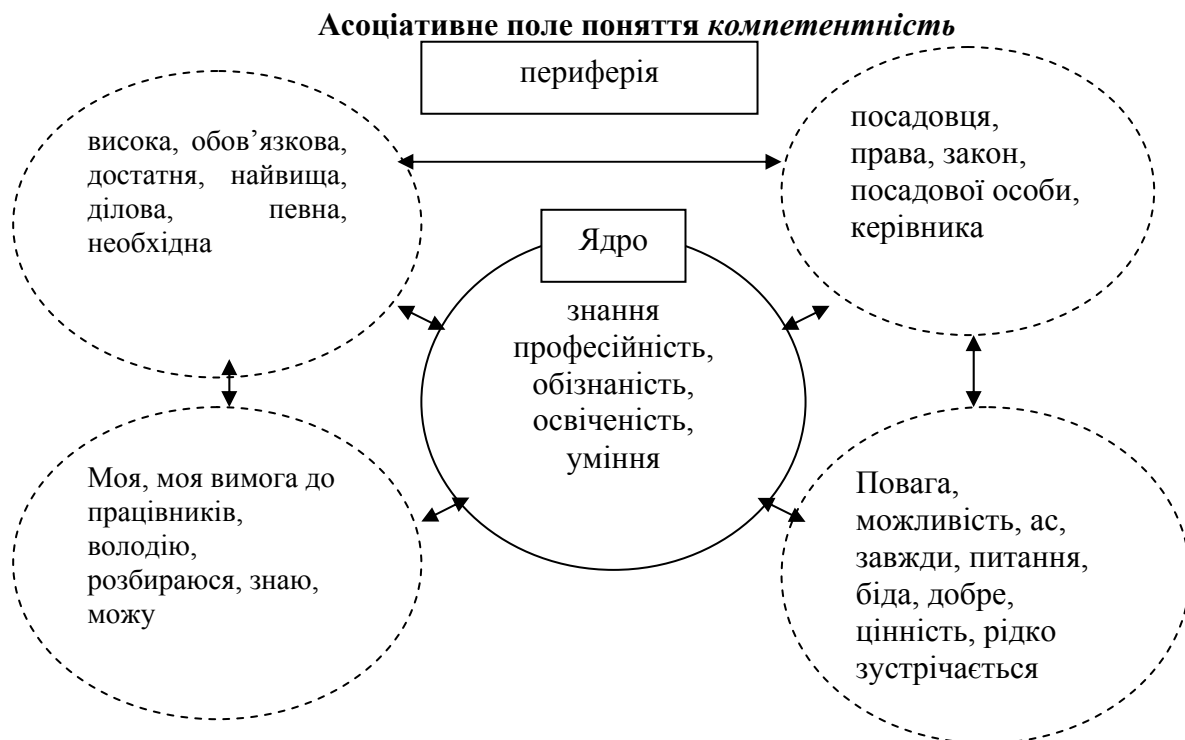
Рис. 1.

¹Символом ' позначено реакцію, цифрами в дужках кількість повторів реакції, мова та орфографія інформантів зберігаються.

На стимул *компетентність* було отримано 125 реакцій. Сфери асоціативного значення практично такі ж, як у поняття *компетенція*. Виразно представлена сфера обізнаності з високочастотними реакціями 'знання' (51), 'професійність' (50), 'обізнаність' (16) та менш частотними 'освіченість' (9), 'вміння' (8), 'грамота' (7), 'розум' (6), 'досвід' (4), 'світогляд' (3), 'повноваження' (3) тощо. Якісні характеристики поняття свідчать про сприйняття компетентності як важливої характеристики професійності: 'висока' (3), 'обов'язкова' (2), 'достатня' (2), 'найвища' (1), 'необхідна' (1), 'присутня' (1), 'на рівне' (1), 'ділова' (1), 'певна' (1) та ін. Тому й особистісна сфера представлена активно: 'моя' (2), 'моя вимога до працівників' (2), 'володію' (1), 'розбираюся' (1), 'досягти' (1), 'знаю' (1), 'можу' (1). Сфера прав та влади будується подібно до поняття *компетенція*, але дуже маловиразні й нечисельні реакції 'права' (2), 'закон' (1), а решта реакцій близька до реакцій порівнюваного поняття: 'посадовця' (2), 'посадової особи' (1), 'в окремій галузі' (1), 'керівника' (1), 'госслужащего' (1), 'у своїй справі' (1), 'за фахом' (1), 'у чомусь' (1), 'прийняття рішення' (4), – з тією суттєвою відмінністю, що всі реакції пов'язані з особою, і в жодному випадку з організацією. Оціночні реакції доволі різноманітні, але не частотні і знаходяться на периферії значення: важлива риса (2), повага (4), питання (2), можливість (2), ас (2), завжди (2), дефіцит (1), біда (1), добре (1), цінність (1), рідко зустрічається (1) тощо. Ядро асоціативного значення поняття *компетентність*, таким чином, складається компонентами денотативного фрагменту 'знання', 'професійність', 'обізнаність', 'освіченість', 'вміння', тобто у сприйнятті опитаних більше ніж на 50% збігаються асоціативні значення понять *компетенція* та *компетентність* (рис. 2).

Рис. 2.

Слід враховувати, що засобами мови формується світобачення її носіїв. Тому структура самих слів *компетенція* та *компетентність* в системі української мови “диктує”, як сприйматиметься новий зміст. Він, незалежно від прагнення окремих людей, входить у систему, яка виявляється в мові через наявні співвідношення аналогічних за будовою та семантикою пар понять, що лінгвальними засобами національної мови передають зміст категорії “окреме та загальне”: тенденція – тенденційність, традиція – традиційність, релігія – релігійність, агресія – агресивність, амбіція – амбіційність і под. Доцільно розглядати професійну компетентність як систему професійних компетенцій відповідно до повноважень, передбачених посадою.

Висновки. Полева організація семантики притаманна одиницям мовної системи на різних її рівнях, оскільки є відображенням особливостей психіки та мислення людини. Асоціативний експеримент наочно підтверджує це. Структура асоціативного поля конструктивно подібна до структури семантичного поля (лексичного та термінологічного значень), асоціативні зв'язки утворюються у межах значенневих відрізків (семантичних сфер), пов'язаних між собою у межах поля, незамкнених, тому потенційно та реально пов'язаних з іншими полями. Спільні фрагменти лексичного, термінологічного й асоціативного значень (ядро) відображають семантику на рівні мови, а розбіжності, які проявляються у асоціативному полі (периферія), відтворюють індивідуальну специфіку сприйняття мовцями, віддзеркалюючи рівень мовлення та окреслюючи перспективу подальшого розвитку.

Перспективи подальших розвідок пов'язані із застосуванням комплексу методів для дослідження лексичної й асоціативної семантики з метою укладання словника.

ЛІТЕРАТУРА

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. допов. та CD) / Уклад. і голов. ред. В.Т.Бусел / В.Т.Бусел [Текст] . – Київ; Ірпінь: ВТФ „Перун”, 2007. – 1736 с.
2. Денисова С.П. Типологія категорій лексичної семантики. – К.: Вид-во Київського держ. лінгвістичного ун-ту, 1996. – 294 с.
3. Караулов Ю.Н. Структура лексико-семантического поля / Ю.Н.Караулов [Текст] // Филологические науки. – 1972. – №1. – С.57 – 68.
4. Мартінек С.В. Український асоціативний словник: У 2 т. / С.В.Мартінек [Текст]. – 2-ге вид., стер.. – Львів: ПАІС, 2008. – 344 с.; 468 с.
5. Никитин М.В. Основы лингвистической теории значения / М.В.Никитин [Текст]. – М.: Высш. шк., 1988. – 168 с.
6. Обзоры. Теория семантических полей // Вопросы языкознания [Текст]. – 1971. – №5. – С.105 – 113.
7. Пауль Г. Принципы истории языка / Г.Пауль [Текст]. – М.: Изд-во иностр. литературы, 1960. – 500 с.
8. Селіванова О.О. Сучасна лінгвістика : напрями та проблеми : Підручник / О.О.Селіванова [Текст]. – Полтава : Довкілля –К, 2008. – 712 с.
9. Словник іншомовних слів / Уклад.: С.М. Морозов, Л.М.Шкарапута / С.М.Морозов, Л.М.Шкарапута [Текст]. – К.: Наукова думка, 2000. – 680 с.
10. Чумак-Жунь И. И. Лексико-семантическое поле цвета в языке поэзии И.А.Бунина: состав, структура, функционирование. Дис... канд. филол. наук. Специальность: 10.02.02. [Текст]. – К., 1996. – 185 с.
11. Щур Г.С. Теории поля в лингвистике / Г.С. Щур [Текст]. – М.: Наука, 1974. – 254 с.
12. <http://www.mauthner-gesellschaft.de/mauthner/tex/koell6.html>.